

AZERBAJYCANLI YAZAR RIZA ZAKİ VE TÜRK EDEBİYATI

XX. yüzyılın başlarında yazan-yaratan Azerbaycan yazarı Rıza Zaki Letifbeyov şiir, nesir ve tiyatro sayesinde birçok eserin müellifi olarak tanınmıştır. Dialektik yaratıcılık yolunu seçmiş olan bu yazarın edebi karakteri şimdiye kadar araştırılmamış, eserleri günümüz okuyucularına aktarılmamıştır.

Rıza Zaki'nin doğum ve ölüm tarihleri henüz belli değildir. Araştırmalar gösteriyor ki, o, yüzyılımızın başlarında bir müddet Batum'da, sonra da Gence ve Bakü'de öğretmenlik yapmış, aynı zamanda bedii yaratıcılıkla meşgul olmuştur. 1907 yılında onun "İlaveli Mühteser Hesap" adlı ders kitabı basılmıştır. Eserleri "Menzumeyi Hicran" (1908), "Nacam Kız" (1911), "Talesız Gelin" (1911), "Eski Türkiye" (1912), "Hak Yerini Bulur" (1912), "Zavallı Cavad" (1912), "Kerem ile Aslı" (1913), "Koroğlu" (1913) vs'dir.

Birinci Dünya Savaşı döneminde R. Zaki Osmanlı kaçkınlarına yardım hareketına katılmış, bu amaçla yapılan Hayriyecilik tedbirlerine iştirak etmiştir. 1916 yılından sonra R. Zaki Azerbaycan'ı terk ederek, bir süre Kuzey Kafkasya'da yaşamış, matbuat ve tiyatro muhitleriyle ilişki içinde olmuştur. 1918-20 yıllarında faaliyet göstermiş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni alkışlayanlardan biri de R. Zaki olmuştur. Zaki, bağımsız cumhuriyetimizin oluşması yolunda çalışmıştır. 1920 yılında Bakü'de yaşamış, Nisan ayının başlarında burada "Hürriyet" adlı bir gazete çıkarmıştır. Yazarın sonraki hayatı tam belli olmasa da bazı kaynaklar onun somaki yıllarda Kuzey Kafkasya ya da Kırım'da yaşadığını göstermektedir.

R. Z. Letifbeyov Azerbaycan sentimental edebiyatının esas mimarlarından birisi olmuş, hassasiyetin hükmü ile hareket eden bir sıra meraklı biçimler yaratmıştır. O, biçimlerin gayb aleminin, hislerinin açılıp gösterilmesine daha çok önem vermiştir. Şu dikkate değerdir ki, R. Zaki tüm yaratıcılığı boyunca Türkiye edebi-içtimai muhitleriyle sıkı ilişki içinde olmuştur. Bu bakımdan birkaç hususu ayrıca belirtmek gerekir.

1. Rza Zaki her şeyden önce Azerbaycan Osmanlı edebiyatının özellikle milli ruhlu Türk şairlerinin eserlerinin faal propagandacılarından biri olmuştur. Özellikle, milli ruhlu Türk şairi, ulu Atatürk'ün "Milletimizin mübarek babası" diye adlandırdığı Mehmet Emin Yurdakul'un (1869-1944) sade dilde yazılarının, Türkçülük fikirleri-

Hüseyin HAŞİMLİ
Nahçıvan Devlet Ü.

Türkiye Türkçe sine Aktaran:
Seyfeddin BUNTÜRK

nin ifadesini taşıyan şiirlerinin Azerbaycan'da yayımlanmasında Rza Zaki'nin önemli rolü olmuştur. Bu bakımdan onun 1908 yılında Gence'de bastığı "Menzumeyi-Hicran" kitabı dikkate değerdir. Bu kitapta R. Zaki kendi eserleri ile birlikte başka şairlerin, özellikle de M. E. Yurdakul'un şiirlerine yer vermiştir. Kitabın 12-18. Sayfalarında Mehmet Emin'in "Anadoludan bir ses, yahut cenge giderken" şiirinin çok büyük merakla okunması Türkçülük fikirlerinin Azerbaycan'da yayılmasında önemli rol oynamıştır.

*Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur,
Türk evladı, evde durmaz gidelim*

*Yaradamn kitabını kaldırtmam
İslamların bayrağını aldırtmam
Düşmanları vatanıma saldırtmam
Tanrı evi biran olmaz gidelim*

2. Rza Zaki Osmanlı edebiyatının bir dizi örneklerini Azerbaycan diline çevirmiş ve basmıştır. Özellikle, Osmanlı Türkleri arasında yayılmış olan "Leyla ve Mecnun" adlı halk destanını R. Zaki Azerbaycan diline çevirerek bir kitap halinde basmıştır. Kitabın üstüne şöyle yazılmıştır: "Leyla ve Mecnun". Türk dilinden Azerbaycan diline çevrilmiş yangılı aşığın romanı. Mütercimi Rza Zaki bey. Neşri Ziya Kütüphanesi, sahibi M. Şahmemmedov, Bakü, "Bakü" Gazetesi Basımevi. Kitabın üstünde onun Neşri yılı gösterilmese de, 1910 yıllarında basıldığı bilinmektedir. Kadim tarih malik "Leyla ve Mecnun" destanı Osmanlı Türklerinde yazıya alınmış varyantını Azeri Türkçe'sine çevirip Bakü'de basmakla Rza Zaki okuyuculara sentimental-romantik ruhta olan büyük bir aşıkane muhabbet macerasını armağan etmiştir.

3. Rza Zaki Letitbeyov'un birçok eser Osmanlı Türklerinin ayrı ayrı eserlerinin etkisi altında yazılmıştır. 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Türklerinin edebiyatında sentimental ruhlu aşıkane romanlar ve dramlar yazılmış, böyle eserler Azerbaycan edebiyatına da tesir etmiştir. E. Sabri, E. Garib, A. Yusufzade, R. Zaki gibi Azerbaycanlı sentimental yazarların eserlerinde de bu etki görülmüştür. R. Zaki "Fedayi-Aşk", "Zavallı Cavad", "Talsız Gelin" ve diğer eserleri bakımından özellikle merak doğur-

muştur. "Fedayi-Aşk" romanında Yusuf ve Fatima uğursuz, makam aşkı yanıklı bir dille yazıya alınmıştır. "Zavallı Cavad" eseri de aynı şekildedir.

Türk edebiyatının etkisi altında yazılmış eserler 1912 yılında basıldıktan sonra zamanının tanınmış tenkitçisi Seyid Hüseyin (Kazımoğlu) tarafından tenkit edilmiştir: Azerbaycan muhitine yabancı bir eser gibi değerlendirilmiştir (KAZIMOĞLU; 1914,1913).

Söylemek gerekir ki, R. Zaki matbuatta makale ile Seyid Hüseyin'in tenkitine cevabını bildirmiştir (ZAKİ; 1914). Doğrudur, Rza Zaki'nin adı gösterilen eserlerinde zayıf noktalar vardır. Fakat, unutulmamalı ki, sentimental edebiyat için seciyesi olan özelliklerin yanlış ve serbestliği fikrinden ileri gelen bazı tasvir ve biçimleri Seyid Hüseyin'in baştan başa tenkit etmesini de tam olarak doğru saymak yanlış olur.

R. Zaki'nin "Zavallı Cavad" ve "Fedayi-Aşk" adlı eserlerinde Türk edebiyatının tesiri genel olarak görülmektedir. Onun 1911 yılında bastırıldığı "Talesiz Gelin" eseri ise baş iktibasıdır. Kitabın üstünde şöyle bir not vardır: "Talesiz Gelin" dört perde iki bölümden ibaret bir trajedidir. Konusu Osmanlıcadan iktibas edilmiştir." Bu eseri yazarken R. Zaki'nin Türk edebiyatındaki hangi eserden faydalandığı henüz belli değildir. Gelecek araştırmalar bunu ortaya çıkaracaktır. Görüldüğü gibi Türk edebiyatında muvafık bedii örneği sentimental"aşıkane ruh R. Zaki'yi celp etmiştir. "Talesiz Gelin" trajedisinin konusunu Osmanlılardan alan R. Zaki onu gerektiği kadar Azerbaycan halkına uyarlamıştır. Hacikend ve yer adları olayların Gence ve çevresinde geçtiğinin işaretidir. Bu eserde Nazif bey isimli 25 yaşında delikanlı aydınının 14 yaşında güzel İşvebaz hanımla nakam aşkı tasvir olunmuştur. Nazif beyi seven hizmetkar kız Kadem düğün gecesi İşvebaz hanımı zehirleyip öldürür. Bunu gören Nazif bey kendini öldürür. Sevdiği Nazif beyin ölümünden sonra Kadem de kendisini öldürür.

4. R. Zaki'nin yaratıcılığında doğrudan Türkiye hayatından bahseden eserler de vardır. Genel olarak Türk-İslam dünyasının geçmiş şöhret ve azameti ve Türklerin asrın başlarındaki ağır durumundan doğan kalp ağrısının bedii ifadesi gibi meseleler Rza beyin yaratıcılığında önemli yer tutar.

"Geçmişleri Arzu" şiirinde şöyle der:

*Ol zaman biz gerek yad eyleyerek,
Hasta İslam milletini şad eyleyerek.
Harda kaldı ol terakki demleri,
Dini-İslamın ol hoş hem demleri?*

Türk İslam memleketlerinin XX. yüzyılın başlarındaki durumunu görüp böyle mısralar yazan Rza Zaki "Eski Türkiye" dramını tamamen Türkiye hayatına hasretmiştir. 1912 yılında basılmış olan bu eser üç perdelik trajedidir. Önceden göstermeliyiz ki (bildirmeliyiz), XX. yüzyılın ilk on yılında Azerbaycan'dan birçok yazar Türkiye'de baş gösteren olaylarla ilgili eserler yazmışlardır. Bunların arasında dram türü eserler de az değildir. Asım Hacı Abdürrehimzade'nin "Edirne muharebesi, yahut German Şükrü Paşa", Rehini Memmedzade'nin "Enver bey, yahut Kamil Paşa Kabinesi", Memmedbağır Aliyev'in "Kamil Paşa ve Yeni Türkler", Cefer Cabbarlı'nın "Edirne Fethi", "Trablus Muharebesi, yahut Yıldız" eserleri ve birçok diğerleri. Rza Zaki'nin "Eski Türkiye" eseri de bu kabilden olup, Sultan Abdülhamit'in hakimiyeti döneminde baş gösteren olaylardan bahseder. Eserin esas sureti Aslan bey adlı gençtir. Hadiselerin gelişinden anlaşılıyor ki, onun babası Mustafa bey Sultan Abdülhamit siyasetine, vatanın Avrupa ülkelerinin elinde oyuncak olmasına karşı çıktığı ve demokrasi taraftarı olduğu için hapse atılıyor. Sonra denizde boğularak ölüyor. Aslan bey de babasının yolunu sürdürüyor. Osmanlı Türklerinin milli bağımsızlığı, hukuk beraberliği ve insan hakları uğrunda halkı mücadeleye çağırır. Aslan bey halkın gücüne güvenir, bu güveni yüksek olarak değerlendiriyor: "Yatır o Türk ki, ...vicdan ve namus denilen o değerli hislerden mahrumdur. Fakat o Türk aslan ki, milleti ve vatani yolunda canını ve malını her zaman vermeye hazırdır." Annesi Letife hanım, amcası Mehenmed bey Aslan beyi bu mücadeleden döndürmeye çalışsalar da bu mümkün olmuyor. Ajanlar tarafından izlenen Aslan

bey amcası ile hapse atılıyor ve idamına hüküm veriliyor. Hapishanede o, hem fikri olan Yusuf beyle tanışıyor. Yusuf beyden de özgürlük sever bir genç olarak ve Namık Kemal'in "Rö'ya" eserini okumuş şeklinde bahsetmişler. Eserin sonucunda, Aslan bey idam gününü beklemeden hapishanede, "Elveda, ey feryadhane" diyerek, tabanca ile kendisini öldürüyor. Böylece, özgürlük aşkının hayatı, hainlerin fetvası ile ölümlerle bitiyor. Burada bir noktaya mutlaka dikkat etmek gerekiyor. "Eski Türkiye" eserinde Genç Türkler hareketine bir o kadar rağbet edilmektedir. Fakat, eserin amacı her şeyden önce, Türk halkının bağımsızlık, hukuk beraberliği ve demokrasi uğrunda mücadelesini göstermektedir. Bu anlamda, "Eski Türkiye" eseri günümüzde de Türk dünyasını yüceliğe, bağımsızlığa, Garp tesirine düşmemeye, kendi milli şerefini her şeyden üstün tutmaya çağıran değerli bir eserdir. Hiç tesadüfi değildir ki, Rza Zeki'nin bu eseri basılmadan önce 1911 yılından başlayarak birçok şehirlerde sahneye koyulmuştur. Azerbaycanlı sanatçılar Rza Zeki'nin "Eski Türkiye" dramını Bakü, Salyan, Lenkeran, Zakatala ile Birge, Tiflis, İrevan, Suhun, Bağçasaray, Hocend vb şehirlerde de büyük uğurla sahneye koymuşlardır. 1915 yılında Özbek gençleri bu eserin Nahçıvan'da Azerbaycan dilinde sahneye konulmasını teşkil etmişlerdir. Temaşaların hakkında matbuat yüksek fikirde olmuştur (Bu doğrultuda daha fazla bir şey söylemiyoruz). Görüldüğü gibi, Türkiye hayatından bahseden "Eski Türkiye" büyük şöhret kazanmıştır.

Genellikle, Azerbaycan yazarı Rıza Zeki Letitov'un hayatı ve yaratıcılığı ayrıca araştırılmaya değerdir. Bu hem de Azerbaycan-Türkiye belgelerinin öğrenilmemiş merak uyandıran sayfalarının ortaya çıkmasına imkan verecektir. Biz ilk olarak bazı seçiyeli noktalara dokunduk.

KAYNAKLAR

KAZIMOĞLU, S. H.

- 1913 "Zavallı Cavad" **İğbal Gazetesi**,
No: 425.
1914 "Fedayi -Aşk", **İğbal Gazetesi**,
No: 729.

ZEKİ, R.

- 1914 "Kazımoğlu Beraderime", **İğbal Gazetesi**.